

GÜLNAZ ABDULLAYEVA

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası

Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu

E-mail: Tarix Ve Onun Problemleri@gmail.ru

AZƏRBAYCANIN ÇOXSƏHİFƏLİ ARXEOLoji SALNAMƏLƏRİ

Açar sözlər: Təbəqə, stratigrafiya, dövr, materik, çoxtəbəqəli*Key words:* Layer, stratigraphy, multi layers, period, materic*Ключевые слова:* Слой, стратиграфия, период, материк, многослойность

«Arxeoloji abidə», «arxeoloji təbəqə» və «çoxtəbəqəli abidə» anlayışları arxeologiya elminin əsasını təşkil etməklə onun ümdə vəzifəsini və istiqamətlərini müəyyənləşdirən amillərdir. Arxeologiya tarix elmidir, lakin tarixin ən qədim, yazıyaqədərki dövrlərini öyrənir və bərpa edir. Tarix elmi müxtəlif mənbələrə əsaslandığı halda arxeologiya xüsusi mənbələrdən – arxeoloji qazıntılar zamanı üzə çıxarılan əşyavi dəlillərdən bəhrələnir. Müxtəlif və çoxsaylı əşyavi dəlillər arxeologiyada maddi mədəniyyət nümunələri və ya maddi mədəniyyət abidələri adlanır. Qədim dövrlərdə insan fəaliyyəti nəticəsində yaradılan, onun həyat tərzini və məşğuliyyəti ilə bağlı olan hər bir şey maddi mədəniyyət abidəsi hesab olunur (1, s. 3-7).

İbtidai insanların yaşadıkları mağaralar, qədim əkinçi-maldar tayfaların məskunlaşdığı yaşayış yerlərinin qalıqları, qədim şəhər xarabalıqları, dəfn yerləri və qəbirlər, suvarma arxları, daş və filiz mədənləri, emalatxanalar, qayaüstü rəsmlər, qədim əmək alətləri, çoxsaylı məişət avadanlığı, bəzək və silah nümunələri, hətta ibtidai insanların yandırdıkları ocaq və tonqalların külü belə maddi mədəniyyət abidələri sayılır və elmi cəhətdən böyük əhəmiyyət kəsb edirlər (2, s. 137-138).

Qədim maddi mədəniyyət nümunələrinin böyük qismi torpaq altında, mədəni təbəqə yerləşir. Mədəni təbəqə insan fəaliyyəti nəticəsində yarandığından özündə əməl olunan hər bir işin izlərini saxlayır. Mədəni təbəqə insan fəaliyyətinin intensivliyindən və müddətindən asılı olaraq müxtəlif qalınlıqda olur. Arxeoloji tədqiqatlarla dünyanın ayrı-ayrı yerlərində bir neçə minilliyin izlərini özündə saxlayan onlarca çoxtəbəqəli abidələr qeydə alınmışdır. qədim mədəniyyət mərkəzi sayılan Mesopotamiya ərazisində hazırda yüzlərcə çoxtəbəqəli abidə mövcuddur. Onların hər birində 20 m-dən artıq qalınlıqda mədəni təbəqə üzə çıxarılmışdır. Nümunə üçün Mesopotamiya ərazisindəki Hassun, Samara, Xətar, Ubeyd mədəniyyətlərini, eyni adlı çoxtəbəqəli abidələri göstərə bilərik.

Mərkəzi Asiyada 30 m-dən artıq qalınlıqda mədəni təbəqəyə malik çoxlu sayda arxeoloji abidələr aşkar edilmişdir. Maraqlıdır ki, onların əksəriyyətində bir neçə minilliyi əhatə edən qədim əkinçilik mədəniyyətinin bütün ardıcıl inkişaf mərhələləri izlənilmişdir. Bu cəhətdən Türkmənistanın cənubunda Kopstdağın ətəklərində yerləşən Ceytun, Anay, Namazqatəpə, Altıntəpə kimi abidələr çox maraqlı və elmi cəhətdən çox önəmlidirlər.

Tarixi Azərbaycan ərazisi çoxtəbəqəli abidələrlə zəngin bir diyardır. İstər Cənubi, istərsə də Şimali Azərbaycanda onlarca çoxtəbəqəli abidə aşkara çıxarılmış və öyrənilmişdir (3, s.21-23). Cənubi Azərbaycanda Urmiya gölü hövzəsindəki Göytəpə, Həsənli-təpə, Firuz təpə qədim yaşayış yerlərində e.ə. VI minillikdən başlamış e.ə. I minilliyə qədər uzun bir tarixi dövrün mədəni təbəqələri zahirə çıxarılmışdır. Əhəmiyyətlidir ki, hər tarixi dövrün təbəqəsində tikinti qalıqları, məişət avadanlığı, əmək alətləri və digər tapıntılar

qeydə alınmışdır. Oxşar tapıntılarla Şimali Azərbaycan ərazisindəki Kültəpə, Qaraköməktəpə, Töyrətəpə və digər komplekslərdə müşayət olunmuşdur.

Avrasiya məkanında əlverişli coğrafi mövqe tutan, zəngin yeraltı və yerüstü sərvətlərə, iqlim və torpaq şəraitinə malik olan Azərbaycan hələ daş dövründə ilk əcdadlarımızın sığınacaq yeri olmuş, onların daimi yaşayış yerinə çevrilmişdi. Torpağa və yurda sıx bağlı olan ulularımız zaman-zaman bəşər tarixinin bütün inkişaf mərhələlərin yaşamış, daim qurub yaratmış, gələcək nəsillərə misilsiz mədəni miras ərməğan etmişlər. Təsadüfi deyil ki, Tarixi Azərbaycan torpaqları hazırda dünyanın çoxtəbəqəli abidələrlə ən zəngin regionlarından biri hesab olunur. Diqqəti cəlb edən maraqlı cəhət ondan ibarətdir ki, Azərbaycanda bəşər tarixinin bütün dövrlərinə aid çoxtəbəqəli abidələr üzə çıxarılmışdır. Paleolit dövrünə aid çoxtəbəqəli Azıx mağarası, Paleometal dövrünün bütün tarixi mərhələlərini əhatə edən Kültəpə abidəsi, Mezolit dövründən tütmüş orta əsrlərdəki uzun zaman kəsiyinin izlərini özündə saxlayan Qaraköməktəpə Təxti-Tavaz kompleksi hazırda dünya arxeologiyasının nadir nümunələri hesab olunur, bütün səhifələri yerində olan qıymətli tarixi salnamələr kimi dəyərləndirilir. Aşağıda onların daha geniş elmi təhlilini verməyi zəruri hesab edirik.

Azıx mağarası Kiçik Qafqaz dağ silsiləsinin cənub-şərqində, Quruçayın sol sahilində, dəniz səviyyəsindən 900 m yüksəklikdə yerləşmişdir. Mağaranın qarşısı boyu uzanan Quruçay dərəsi məhsuldar torpaqlara malik olmaqla yanaşı füsunkar təbii gözəlliyi ilə seçilir (27, s. 3-5). Dərənin cənub-qərb və şimal-şərq tərəfləri alp çəmənlikləri ilə örtülmüşdür; şimal və cənub hissəsi isə dağətəyi meşəliklərlə əhatə olunmuşdur. Şərq tərəfindən uzanan silsilə terrasları Mil düzünə qədər uzanmaqla tədricən aşağı düşüb onunla birləşir və yoxa çıxırlar. Beləliklə Quruçay dərəsinin bir tərəfdən yüksək dağlıq zonalarla, digər tərəfdən isə Mil düzü ilə birləşməsi qədim dövrlərdən həyat fəaliyyəti üçün çox yararlı olmuş, burada ibtidai insan məskənlərinin yaranması ilə nəticələnmişdi. Dərənin zəngin heyvanat aləmi və istehsal alətləri üçün yararlı daş ehtiyatları bu sahədə həlledici rolə malik amilləri təşkil etmişdi. Quruçay dərəsində Azıx və Tağlar kimi ibtidai insan düşərgələrinin yerləşməsi buna əyani sübutdur (6, 10).

Azıx mağarası Quruçay dərəsinin karst boşluğunda yerləşmişdir (4, s. 7). Mağaranın hal-hazırda uzunluğu 600 m-dən çoxdur. Tutduğu sahə isə 8000 kv.m-dən artıqdır. O, hündürlükləri 20-25 m arasında olan və ayrı-ayrı keçidlərlə bir-birilə birləşən 8 iri salrondan ibarətdir. Salonların hamısında dekorativ görünüşlərlə göz oxşayan müxtəlif formalı və ölçülü stalaktitlər və stalakmitlər mövcuddur. Ən böyük stalakmitin hündürlüyü 2 m-dən artıqdır (4).

Azıx mağarasının arxeoloji mənbə, maddi mədəniyyət abidəsi kimi ilk kəşfi Azərbaycanın görkəmli arxeoloq alimi Məmmədli Murad oğlu Hüseynovun adı ilə bağlıdır. Alimin başçılıq etdiyi arxeoloji ekspedisiya 1960-cı ildə mağarada ilk kəşfiyat qazıntılarına başlamış, onun daş dövrünə aid nadir abidə olduğunu müəyyən etmişdi (5, 7, 9, 11).

Keçən əsrin 80-ci illərinin sonlarına qədər davam edən kompleksli qazıntı və tədqiqatlarla Azıx mağarasında qədim daş dövrünün ardıcıl inkişaf mərhələlərinə aid 10 mədəni təbəqə müəyyən olunmuşdur (7, 25-28). Onların ümumi qalınlığı 14 m-ə qədərdir. Diqqətəlayiq haldır ki, Azıx mağarası öz mədəni təbəqələrinin möhtəşəmliyinə və dolğun stratiqrafik quruluşuna görə Qafqaz və bütün Ön Asiyada yeganə abidədir. Müəyyən olunan təbəqələr aşağıda qeyd olunan şəkildə təsnif olunmuşdur: Şələ qədərki dövr; İlk aşel dövrü; Orta aşel dövrü; Son aşel və ya İlk müstye dövrü. Məmmədli Hüseynovun fikrincə dünyanın məlum mağara abidələri arasında sabit stratiqrafik quruluşuna görə Azıx abidəsinə oxşar nümunə yoxdur (9, s. 3).

Azıx mağarasının ən qədim – X-VII təbəqələri Aşağı paleolitə ilkin mərhələsini əhatə etməklə kobud və olduqca ibtidai daş alətlərin varlığı ilə səciyyələnir. Çaydaşlarından hazırlanmış bu alətlər öz xüsusiyyətləri ilə Şərqi Afrikanın Olduvay düşərgəsindən tapılan ibtidai daş alətləri xatırladır. Bunların əsas qismi çay daşlarından hazırlanmış kobud çapacaqvari – protoçopper, protoçoppinq kubvari alətlərlə, ibtidai qaşovlarla təmsil olunmuşdur. M.M.Hüseynovun müşahidələrinə görə tapılan alətlərin əsas hissəsi vurub qoparma üsulu ilə çox kobud hazırlanmışdır. Alt təbəqələrin ibtidai daş alətləri içərisində qəlpələrdən hazırlanmış gözli alətlər də vardır (8, s. 25-26).

Azıx mağarasının ən qədim və ibtidai daş məmulatı arasında 4-5 kq ağırlığında olan nəhəng çoppervari alətlərin xüsusi yeri vardır. İndiyə qədər məlum olmayan bu alətləri M.M.Hüseynov şərti olaraq «giqantalit» adlandırmışdır (9, s.4). Maraqlıdır ki, alt təbəqələrin daş məmulatı içərisində Aşağı paleolit üçün səciyyəvi sayılan əl çapacaqlarına rast gəlinməmişdir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi Azıx mağarasının alt laylarından əldə edilmiş daş alətlərdə Olduvay mədəniyyətinə məxsus daş məmulatı ilə oxşarlıq müəyyən olunmuşdur.

Bununla belə Azıx tapıntılarında nəzərə çarpan fərqləndirici cəhətlər M.M. Hüseynova imkan vermişdi ki, onları «Quraçay mədəniyyəti» məvhumu altında fərdiləşdirsin. Tədqiqatçı Azərbaycan arxeologiyasında bu qədim daş dövrü mədəniyyətinin yaşını 1 milyon 200 min ildən qədimlərə aid etmişdir (8, s. 22; 11, s. 62-65).

Azıx mağarasının Qədim paleolitə aid VI təbəqəsi Aşel dövrünə aiddir. Arxeoloji qazıntılarla bu təbəqədən çoxlu sayda daş alətlərlə yanaşı vaxtı ilə mağaranın qədim sakinləri tərəfindən ovlanmış iri heyvanların daşlaşmış sümükləri də tapılmışdır (12, s. 3-8). Sümüklərin böyük qismi bizon və kərəkədana aiddir. Daş alətlər çay daşlarından hazırlanmış kobud və formaca primitiv alətlərdən: çopperlərdən, çoppinqlərdən, ibtidai formalı bal-tavari əl çapacaqlarından və qəlpələrdən düzəldilmiş müxtəlif alətlərdən ibarətdir.

VI təbəqənin maraqlı tapıntıları içərisində ocaq yeri də vardır. Aşkar çıxarılan həmin qədim ocaq yeri mağaranın cənub hissəsində, qaya divarına bitişik yerləşirdi. Onu da qeyd etməyi lazım bilir ki, Azıx mağarasının VI təbəqəsi tədqiqatçıların çoxu tərəfindən Mindel buzlaşma dövrünə aid edilmişdir.

Azıx mağara sığınacağında qədim paleolit dövrünün sonrakı mərhələsi Orta aşel dövrü ilə təmsil olunmuşdur. Bu yeni tarixi mərhələ stratigrafik cəhətdən öz əksini V təbəqədə tapmışdır. Arxeoloji qazıntılar vasitəsilə bu təbəqədən tapılan daş alətlərin əsas hissəsini çopperlərlə yanaşı əl çapacaqları, klekton və itiüclü tipli alətlər təşkil edir. Qeyd olunan daş alətlər tipoloji nöqteyi-nəzərdən VI təbəqənin tapıntıları ilə yaxınlıq təşkil edir.

V təbəqənin elmi cəhətdən mühüm və dəyərli arxeoloji dəlillərindən biri antropoloji tapıntıdır. Qədim insana məxsus alt çənə sümüyünün qırılmış hissəsi olan bu nadir tapıntı M.M.Hüseynov tərəfindən 1968-ci ildə bilavasitə Aşel təbəqəsindən – V təbəqədən tapılmışdır (7, s.80-81). Arxeologiya elminə «Azıxantrop» adı ilə daxil olan çənə quruluşundakı spesifik cəhətlərə görə bir tərəfdən pitekanthroplara, digər tərəfdən isə bir çox progressiv cəhətlərinə görə, Fransadakı Araqo mağarasının aşel təbəqələrində üzə çıxarılmış preneandertal qalıqlarına yaxındır (9, s. 5-6).

V təbəqədə süni ocaq yerlərinin aşkar olunması faktı da arxeologiya elmi üçün yenilik kimi qiymətləndirilmişdir. Ocaqların içində və ətrafında qalın kül qatları aşkar olunmuşdu. Onlardan biri 10 kv.m.-lik sahəni əhatə etmişdi. Ocağın yanında kobud divar qalıqlarının qeydə alınması, ayı kəllələrinin gizlədildiyi yerin üzə çıxarılması Orta aşel dövründə ibtidai insanların həyatında mühüm dəyişikliklərin baş verməsini göstərir. Ayı

kəllələri üzərindəki cızma xətlər M.M.Hüseynova Alt paleolitdə dini rüşeymlərin meydana çıxdığını söyləməyə imkan vermişdir (8, s. 53-55).

V təbəqədən tapılmış sümük qalıqları iri heyvanlara aid olmaqla azıxantropaların ovçuluq fəaliyyəti haqqında dolğun təsəvvür yarada bilmişdir. Tapıntılar əsasında müəyyən olunmuşdur ki, mağaranın qədim sakinləri Qədim aşel dövründə 11 növ iri heyvan ovlamışdılar. Ovçuluq fəaliyyətində mağara ayısı və müxtəlif maral növləri xüsusi yer tutmuşdu (12, s. 5-12).

Azıx mağarasının IV təbəqəsini M.M.Hüseynov şərti olaraq I təbəqə adlandırmışdır. Belə ki, Orta aşeldən sonrakı tarixi mərhələni təmsil edən bu təbəqədən maddi mədəniyyət nümunələri tapılmamışdır. Güman olunur ki, Orta aşelin sonlarında mağara onun sakinləri tərəfindən tərk olunmuşdur. Bu hadisə Riss buzlaşma dövrünün sonlarında baş vermiş, nəticədə Azıx mağarasında həyat müəyyən müddətə kəsilmişdi. Bununla belə o qədər də uzun çəkməyən fasilədən sonra ibtidai insanlar yenidən mağaraya qayıtmış və Müstye dövrünün ortalarına qədər mağarada yenidən həyat davam etmişdi. Beləliklə, Aşel dövrü Müstye adlanan yeni mərhələ ilə əvəz olunmuşdu. Azıx mağarasının stratifikasiyasında bu proses III təbəqə ilə təmsil olunmuşdur. Arxeoloji qazıntılarla bu təbəqədən Müstye dövrü üçün səciyyəvi sayılan 2 mindən artıq daş alət tapılmışdır. Məlumdur ki, Müstye dövrü Azıx mağarasının yaxınlığında aşkar olunmuş Tağlar mağara düşərgəsinin materiallarında daha dolğun şəkildə əks olunmuşdur (10, s. 8-11).

Beləliklə, Azıx mağarasında 20 ilə yaxın bir müddətdə aparılan kompleksli tədqiqatlarla Alt paleolitə bütün tarixi mərhələləri izlənilmiş və hətta Orta paleolitə keçidlə bağlı dəyərli arxeoloji materiallar əldə edilmişdi. Qeyd etməyə dəyər ki, əgər Azıx mağarasının materiallarında qədim daş dövrünün bütün mərhələləri izlənilibsə, çoxtəbəqəli abidələr arasında xüsusi yer tutan Kültəpə abidəsində erkən əkinçilik mədəniyyətinin, həm də paleometal dövrünün bütün ardıcıl inkişaf mərhələlərinə aid təbəqələr aşkar olunmuşdur.

Azıx mağarası işğal altındadır.

Kültəpə abidəsi Naxçıvan şəhəri yaxınlığında, Naxçıvançayın sol sahilində yerləşən qədim bir arxeoloji kompleksdir (24, s. 35-39). Qazıntılardan əvvəl Kültəpə eyni adlı kəndin yaxınlığında yerləşən möhtəşəm süni təpədən ibarət olmuşdur. Təpənin kül qarışıklı münbit torpağı uzun müddət yerli əhali tərəfindən, digər tərəfdən isə onun üstündə müntəzəm ictimai təsərrüfat işləri görüldüyünə görə təpə əsaslı şəkildə dağılmış, bir neçə hissəyə bölünmüşdü. Ümumi nəticədə qazıntılardan əvvəl onun tutduğu sahə 1,5 hektara yaxın olmuşdu. Güman edilir ki, təpənin sahəsi vaxtı ilə daha böyük olmuşdu.

Kültəpənin əsaslı elmi tədqiqi 1951-ci ildə arxeoloq Osman Həbibulla oğlu Həbibullayev tərəfindən başlanmışdı. Qazıntı işləri 1964-cü ilə qədər davam etmiş və abidənin tam tədqiqi ilə tamamlanmışdı (13-22). Uzun müddətli qazıntılarla Kültəpənin dəqiq stratifikasiyası müəyyən edilmişdi. Məlum olmuşdu ki, abidə bir neçə minilliyi əhatə edən insan fəaliyyəti nəticəsində yaranan süni təpədən ibarətdir və 22 m-ə yaxın qalınlığa mədəni təbəqəyə malikdir (16; 22, s. 16-20).

Dəqiq tədqiqatlarla Kültəpədə paleometal dövrünün bütün ardıcıl inkişaf mərhələləri izlənilmişdir. 9 m qalınlıqda olan ən qədim təbəqəni Osman Həbibullayev ilk vaxtlar Neolit dövrünün sonu və Eneolit dövrünə aid etmişdi. O, eyni zamanda həmin təbəqəni 2 horizonta bölmüş və onlara müvafiq şəkildə Ia və Ib horizontları adlandırmışdı (17). Ia horizontu arxeoloji materialın azlığı və tikinti qalıqlarının olmaması ilə səciyyələnmişdi. Bu horizontdan fərqli olaraq Ib adlandırılan horizontda çoxlu tikinti qalıqları, ocaq yerləri, qəbirlər və külü miqdarda maddi mədəniyyət nümunələri: ibtidai gil qab nümunələri, daş və sümükdən hazırlanmış məişət və təsərrüfat avadanlığı, eləcə də bəzək nümunələri

tapılmışdır. Eneolit dövrünə aid edilən Ib horizontunun tapıntıları içərisində misdən hazırlanmış ən qədim metal məmulatının olması böyük elmi əhəmiyyət kəsb etmişdi (21, s. 65-73).

Maraqlı məsələlərdən biri ondan ibarətdir ki, Kültəpənin ən qədim təbəqəsində 18 tikinti qatı üzə çıxarılmışdır ki, belə bir fakt yaşayış yerində uzun müddət yaşayışın davam etdiyini sübuta yetirmişdir. Onu da nəzərə çatdırmaq lazımdır ki, O.Həbibullayev Kültəpə abidəsinin ən qədim təbəqəsini istehsal təsərrüfatının – əkinçilik və maldarlığın təşəkkülü ilə bağlamışdır. Təsədüfi deyil ki, bu təbəqənin tapıntıları içərisində əkinçilik və maldarlıqla bağlı əmək alətləri böyük üstünlüyü ilə seçilirlər. Onu da yada salmaq lazımdır ki, Kültəpənin ən qədim təbəqəsində erkən əkinçi-maldar əhaliyə aid 85 torpaq qəbir üzə çıxarılmışdır. Belə bir arxeoloji dəlil Cənubi Qafqaz arxeologiyası üçün yeni olmaqla yanaşı çox elmi əhəmiyyətlidir (22, s. 29-44).

Kültəpə abidəsinin ikinci təbəqəsi bilavasitə erkən tunc dövrü və ya «Kür-Araz mədəniyyəti» ilə təmsil olunmuşdur. Diqqətləyi qaldırmaq lazımdır ki, ikinci mədəni təbəqənin də qalınlığı 9 m-ə yaxındır (22, s. 80-82). Bununla belə bu təbəqə birinci təbəqəyə nisbətən maddi mədəniyyət nümunələri ilə daha zəngindir. Tapıntılar arasında gil qab nümunələri, ocaq qurğuları, çoxlu sayda heyvan fiqurları, daş, sümük və tuncdan hazırlanmış əmək alətləri, bəzək nümunələri və sairə vardır. Öldə edilən əmək alətlərinin hazırlanmasında əsasən dəvəgözü və çaxmaq daşından istifadə olunmuşdur. Onların içərisində quraşdırma oraq dişləri, biçin bıçaqları üstünlük təşkil edirlər. Sümük məmulatı iynə, biz, qaşov, iy başlıqları və digər əşyalardan ibarətdir.

Gil qablar müxtəlifliyi və yüksək keyfiyyətləri ilə seçilirlər. Onların əksəriyyəti cilalanmışdır. Dekorativ bəzəklərə nadir halda təsadüf olunmuşdu. Gil fiqurların əksəriyyəti ev heyvanlarına aiddir. İkinci təbəqənin metal məmulatı nisbətən çoxdur. Onların içərisində 4 tilli bizlər üstünlüyə malikdir.

Maraqlıdır ki, Kültəpə abidəsinin ikinci təbəqəsində 14 tikinti dövrünün layları aşkar olunmuşdur. Tikinti qalıqları dairəvi və dördkünc evlərlə təmsil olunmuşdur. Çiy kərpiclərdən və ya möhrədən tikilmiş həmin binaların quruluşu «Kür-Araz mədəniyyəti» memarlığının özəl xüsusiyyətlərini təşkil edən amillərdəndir (22, s. 125-127).

Kültəpə abidəsinin üçüncü mədəni təbəqəsi Orta və Son tunc dövrünə aid olmaqla yerli oturaq əkinçi maldar tayfaların iqtisadi, ictimai və mədəni həyatındakı dəyişiklikləri və inkişafı əks etdirirdilər. Təəssüf ki, qeyd olunan tarixi mərhələlərin, mədəni layları aşağı təbəqələrə nisbətən daha çox dağıntıya məruz qaldığından dövrümüzə cəmi 3 m. qalınlığında çatmışdır. Buna baxmayaraq həmin qatlardan istər orta, istərsə də son tunc dövrünə aid çoxlu sayda kəsmə naxışlı və boyalı gil qab nümunələri tapılmışdır. Əmək alətləri əsasən əkinçilik və maldarlıq məşğuliyyətinə aiddir. Tikinti qalıqları dağılmış vəziyyətdə təmsil olunmuşdur. Eyni vəziyyət Kültəpə abidəsinin üst-Son tunc və İlk dəmir dövrü təbəqəsi üçün də xasdır. Bi metrə yaxın qalınlıqda olan IV təbəqə erkən dəmir dövrünə aiddir. Bu təbəqənin əsas tapıntıları dövr üçün səciyyəvi sayılan monoxrom və polixrom gil qab nümunələri ilə təmsil olunmuşdur.

Beləliklə, qədim yaşayış yerinin qalıqlarından ibarət olan Kültəpə abidəsindəki möhtəşəm mədəni təbəqədə paleometal dövrünün bütün ardıcıl mərhələlərini əhatə edən 4 mədəni təbəqə müəyyənləşdirilmişdir:

I mədəni təbəqə – Neolit-Eneolit dövrü, 9 m. qalınlıqda;

II mədəni təbəqə – Erkən tunc dövrü və ya «Kür-Araz mədəniyyəti», 9 m. qalınlıqda;

III mədəni təbəqə - Orta və Son tunc dövrü və ya «Boyalı qablar mədəniyyəti», 2-3 m qalınlıqda;

IV mədəni təbəqə – Son tunc-İlk dəmir dövrü dağılmış təbəqə-0 -1 m. qalınlıqda.

Son nəticədə Kültəpə abidəsi simasında Azərbaycanın metal istehsalı ilə bağlı olan və bununla Tunc dövrünün bütün tarixi mərhələlərini əks etdirən nadir bir tarixi abidə elmin ixtiyarına verilmişdir.

Azərbaycan arxeologiyasının III çoxtəbəqəli abidəsi Qaraköpəktəpə kompleksi ilə təmsil olunmuşdur (26-31).

Qaraköpəktəpə abidəsi Füzuli şəhərinin girəcəyinə, Köndələnçayın hündür sol sahilində yerləşən nəhəng ölçülü təpədən ibarətdir. Çay yatağından onun hündürlüyü 50 m-ə yaxındır. Oturacaqda onun eni şimaldan cənuba 200 m, qərbdən-şərqə 180 m-dir.

Qaraköpəktəpə öz möhtəşəmliyi ilə hələ XIX əsrdə tədqiqatçıların diqqətini özünə cəlb etmişdi. Həvəskar arxeoloq E.A.Resler 1895-ci ildə təpədə ilk kəşfiyyat qazıntısı aparmışdır. Az sonra, 1896-cı ildə Moskva Arxeoloji Komissiyasının üzvü A.A.İvanovskinin Qaraköpəktəpənin yaxınlığında yerləşən Qarabulaq kurqan çölündə qazıntılar apararkən istər-istəməz bu möhtəşəm abidəyə maraq göstərmiş, onu dəqiq təsvir etmişdi (25, s. 151-160).

Bununla belə Qaraköpəktəpə abidəsinin əsaslı tədqiqi 1964-cü ildə başlanmışdı. Arxeoloq Qüdrət İsmayılzadənin başçılığı altında abidədə 25 ilə yaxın müddətdə arasıkəsilməz qazıntılar aparılmışdı. Geniş miqyaslı kəşfiyyat axtarışları və qazıntı işləri nəticəsində Qaraköpəktəpənin çoxtəbəqəli qədim yaşayış yeri olması məyyənləşdirilmiş, stratigrafiyası haqqında dolğun məlumat alınmışdır. Diqqətəlayiq haldır ki, Qaraköpəktəpədə 30 m-ə yaxın qalınlıqda mədəni təbəqənin varlığı aşkar olunmuşdur (26). Onun maraqlı, eyni zamanda mühüm hissəsi Tunc dövrünün erkən və orta inkişaf mərhələlərinə aiddir. Elmi ədəbiyyata «Kür-Araz mədəniyyəti» adı ilə daxil olan Erkən tunc dövrünün mədəni təbəqəsi 5 tikinti layı, hər lay isə öz növbəsində daşdan və çiy kərpicdən inşa edilmiş dairəvi və dördkünc evlərin qalıqları, məişət əşyaları, daş, sümük və tuncdan hazırlanmış əmək alətləri, silah nümunələri, bəzəklər və s. ilə təmsil olunmuşdur. Məişət avadanlığının əsas hissəsini «Kür-Araz mədəniyyəti» üçün səciyyəvi hesab olunan cilalı gil qablar, ocaq qurğuları, dən daşları, sürtkəclər və digər tapıntılar təşkil edir. Ümumilikdə, Erkən tunc dövrünə aid mədəni təbəqənin qalınlığı 7 m-ə yaxındır (27, s. 16-18).

Orta tunc dövrünə mədəni təbəqənin ən maraqlı tapıntısı müdafiə divarının qalıqlarından ibarətdir. İri ölçülü qayalardan inşa edilmiş həmin divarın eni 3m-ə yaxın idi. Tapıntıların əsas hissəsi boz və qara cilalı, üzəri ştampla bəzədilmiş gil qab nümunələrindən ibarətdir. Orta tunc dövrü üçün səciyyəvi sayılan belə gil məmulatının oxşarları ilk dəfə Ağdam yaxınlığındakı Üzərliktəpə adlanan yaşayış yerindən tapılmışdır.

Qaraköpəktəpənin üst mədəni təbəqələri antik, ilk və inkişaf etmiş orta əsrlərə aiddir. Arxeoloji qazıntılar zamanı qeyd olunan dövrlərin mədəni təbəqələrindən tikinti qalıqları və hər dövr üçün özəl olan zəngin tapıntıların: boyalı qablar, bəzək nümunələri, şirli və şirsiz dülüs məmulatı və digər maraqlı maddi mədəniyyət nümunələrinin tapılması Qaraköpəktəpədə uzun müddət həyatın davam etdiyini göstərmişdir.

Abidənin elmi dəyərini vurğulayan başqa bir cəhət ondan ibarətdir ki, yerüstü kəşfiyyat axtarışları zamanı Qaraköpəktəpənin üstündən Mezolit dövrünə aid dəvəgözü və çaxmaq daşından hazırlanmış mikrolit alətlər, erkən əkinçilik mədəniyyətləri üçün xas olan ibtidai gil qab nümunələri, eləcə də daş toxalar və biçin alətləri də tapılmışdır (26, s. 59-61).

Qazıntı sahəsində son tunc və ilk dəmir dövrünə aid mədəni təbəqələrə təsadüf olunmasa da, yığılan yerüstü tapıntılar arasında qeyd olunan dövrlərə məxsus çoxlu sayda maddi-mədəniyyət nümunələri vardır.

Göründüyü kimi Qaraköpəktəpə öz dəyərli tapıntıları ilə uzun bir dövrün qiymətli tarixi abidəsidir. Onun ən qədim tapıntıları Mezolit və ilkin əkinçilik dövrlərinə, sonrakı tapıntıları isə antik və orta əsrlərə aid olmaqla çoxsəhifəli zəngin bir salnaməni xatırladır.

Qiymətli tarixi-arxeoloji abidə Qaraköpəktəpə hazırda işğal altındadır.

ƏDƏBİYYAT:

- 1.Арциховский А.В. Основа археологии. Москва, 1954, с. 3-7.
- 2.Амальрик А.С., А.Л.Монгайт А.Л. В поисках исчезнувших цивилизаций. М., 1966, с. 137-150.
- 3.Исмаилзяде Г.С. К вопросу о особенностях многослойных памятников Азербайджана. Материалы научной конференции. Баку, 2003.
- 4.Гусейнов М.М. Азыхская пещера крупный карст и древнейшая стоянка Азербайджана. ДАН Азерб.ССР, Баку, 1963, т. 19, № 1.
- 5.Гусейнов М.М. О результатах археологических раскопок в Азыхской пещере. Сб.статей – Археологические исследования в Азербайджане. Баку, 1965.
- 6.Гусейнов М.М. О палеолитической стоянке в пещере Таглар. МКА, т. VII, Баку, 1973.
- 7.Hüseynov M.M. Azərbaycan arxeologiyası – Daş dövrü. Bakı, 1975.
- 8.Гусейнов М.М. Древний палеолит Азербайджана. Баку, 1985.
- 9.Hüseynov M.M. Aзіx mağarası. Bakı, 1981.
- 10.Джафаров А.Г. Мустьерская культура Азербайджана на материале Тагларской пещеры. Баку, 1983.
- 11.Гусейнов Мамедали. Древний Палеолит Азербайджана. Баку, 2010.
- 12.Алиев С.Д. Фауна Азыхской палеолитической стоянки. Автореферат канд.диссер. Баку, 1969.
13. Абибуллаев О.А. Раскопки холма Кюльтепе // КСИИМК, вып. 51, 1953.
- 14.Абибуллаев О.А. К изучению холма Кюльтепе. ИИФА Ан. Азерб.ССР, т. IX., Баку, 1956.
- 15.Абибуллаев О.А. Первые итоги изучения холма Кюльтепе. // Труды музея Истории Азербайджана. т. II Баку, 1957.
- 16.Həbibullayev O.A. Kültəpədə arxeoloji qazıntılar. Monoqrafiya, Bakı, 1959.
- 17.Абибуллаев О.А. Археологические раскопки холма Кюльтепе (Автореферат канд.дис.) Баку, 1959.
- 18.Абибуллаев О.А. Энеолитическая культура Азербайджана (по материалам Кюльтепе) // МАД, т. II Махачкала, 1961.
- 19.Абибуллаев О.А. Некоторые итоги изучения холма Кюльтепе в Азербайджане. //СА, 1963, № 3.
- 20.Абибуллаев О.А. Погребальные памятники из поселения Кюльтепе // Археологические исследования в Азербайджане. Баку, 1965.
- 21.Абибуллаев О.А. К вопросу о древней металлургии Азербайджана. // Труды Азербайджанской экспедиции, ч. 2 МИА СССР № 125. 1965 г.
- 22.Абибуллаев О.А. Энеолит и бронза на территории Нахчыванской Аз.ССР, Баку, 1982.

23. Vəli Əliyev. Kültürə Azərbaycanda erkən əkinçilik mərkəzləri. Məqalələr toplusu – Azərbaycanın erkən əkinçilik dövrü abidələri. Bakı, 2012.
24. Исмаилзаде Г.С. Первооткрыватель древнейшей земледельческой культуры Кавказа. Сб. статей – Памятника периода древнейшей земледельческой культуры Кавказа. Баку, 2012.
25. Ивановский А.А. По Закавказью. МАК, вып. VI. Москва, 1911, с. 151.
26. Исмаилзаде Г.С. Гаракепектепе – древний памятник материальной культуры Азербайджана. Изв. АН Азерб. ССР, 1969, № 1; Quruçay və Köndələnçay vadisində qədim mədəniyyət izləri. Bakı, 1981; Təxiti-Tavusun sorağında. Azərbaycan Arxeologiyası. Bakı, 1999, № 3-4; Гаракепектепе-уникальный памятник древности. Археология Азербайджана. Баку, 2000, № 3-4; Гаракепектепе-сокровищница истории. Ирс-Наследие. Баку-Москва, 2006, № 6 (24); Памятник тысячелетий. Мирас. Ашгабад, 2005, № 4.

ГЮЛЬНАЗ АБДУЛАЕВА

Диссертант Института Археологии и Этнографии НАНА

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ЛЕТОПИСИ АЗЕРБАЙДЖАНА

Настоящая статья посвящена многослойным археологическим памятникам Азербайджана. Каждый из них представляет собой своеобразную летопись древности. Среди них особое место занимают пещерная стоянка Азых и раннеземледельческие поселения Кюльтепе и Гаракепектепе. В каждом из названных памятников выявлены мощные культурные напластования, содержащие важные артефакты последовательных этапов огромного отрезка времени. На основе этих памятниках наглядно прослеживаются традиционность и преемственность в развитии древних культур.

GULNAZ ABDULLAYEVA

*The author of dissertation of the Institute
Archaeology and Ethnography NAS*

Е-маил: Tarix Ve Onun Problemleri@gmail.ru

ARCHAEOLOGY ANNALS OF AZERBAIJAN

Present article is dedicating to the multi layer archaeology monuments of Azerbaijan. Each of them represented itself unique and initial annals of ancient. There are particular place among of these monument is cave site Azykh, early agrarian settlements Kultepe and Garakopektepe. In every mentioned monuments there are identified strongly stratification which is consisted of important artifact by sequences periods from long distance times. Based on these monuments there are clearly retracing traditional and continuity of various development ancient culture.

Rəyçilər : t.e.d. Ə. N. Dadaşov, t.e.d. Q.S. İsmayilov

BDU Arxeologiya və Etnoqrafiya kafedrasını 10 yanvar 2013-cü il tarixli iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №5).